

Дорошко М.С.*

УКРАЇНА В РЕГІОНАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ НА ТЕРЕНІ СНД

The leading idea of the article is a thesis that Ukrainian independence seemed impossible without keeping Russia at arm's length and a stiff denial of Russia's demands to preserve Russian-Ukrainian state community. We consider that staying away from Russia will inevitably result in realization of the Ukrainian strategic policy aimed at the membership of Ukraine in the EU and NATO.

Відтоді як 8 грудня 1991 р. в резиденції білоруського уряду Віскулі керівники Білорусі, Росії та України, констатувавши, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування», підписали Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, минуло 18 років. Позаяк ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання, самі її учасники до Співдружності поставилися по-різному: Росія вбачала в ній перехідний етап на шляху до реінтеграції, для решти країн СНД стала засобом досягнення національної незалежності та зміцнення державності.

Деякою мірою СНД забезпечила мирні умови для цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР, надалі ж вона мала перебрати на себе основні координуючі функції економічного та господарського характеру. Почалося активне напрацювання відповідних документів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Загалом було прийнято понад 1000 багатосторонніх документів, однак реальні практичні наслідки мають менше третини підписаних документів, інші - фактично залишаються недієздатними. В чому причина неефективної діяльності Співдружності?

Передусім у тому, що Співдружність не стала об'єднанням рівноправних партнерів. Те у який спосіб Росія домоглася визнання її єдиною правонаступницею СРСР, а також неприховане бажання перетворити СНД на структуру, що мала забезпечити відновлення статусу Росії як беззаперечного лідера пострадянського простору і сприяти поверненню їй статусу одного із центрів впливу в «багатополярному світі», не могло імпонувати іншим учасникам СНД, що переслідували, далекі від російських, цілі. За таких умов, переважно зусиллями російської дипломатії, почалося вироблення нових інтеграційних проектів на пострадянському просторі, а всередині самої СНД мали місце і нині продовжуються процеси подальшої диференціації, формування формальних і неформальних, тимчасових і більш стійких коаліцій держав. Особливим подразником для генерування російських інтеграційних проектів на терені СНД стало не стільки оформлення Центральноазійського союзу (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан), як формування у 1997-1999 рр. об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова).

Створення ГУУАМ Росія сприйняла як спробу п'яти колишніх радянських республік вийти з-під опіки Кремля. У відповідь на розвиток дезінтеграційних процесів кінця 1990-х рр. російській дипломатії вдалося деякою мірою протиставити новостворене Євразійське

* доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

економічне співтовариство (ЄврАзЕС), яке, за задумом організаторів, мало стати новим потужним інтеграційним центром в рамках СНД. ЄврАзЕС, створений у жовтні 2000 р. РФ, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном для прискорення реалізації Договору про Митний союз та Єдиний економічний простір 1999 р. між п'ятьма країнами, від самого початку свого існування виступав у якості своєрідної матеріалізованої версії ідеологем євразійства, популярних в російському політичному дискурсі. Судячи зі складу учасників ЄврАзЕС (а до нього було залучено країни, що склали найбільш виражену «клієнтелу» Кремля), він постав як альтернатива ГУУАМ (для того, щоби зруйнувати його, Україні та Молдові надали навіть статус спостерігачів у ЄврАзЕС. - М.Д.).

Про те, що ЄврАзЕС є передусім російським геополітичним проектом, прямо заявляв тогочасний голова російського уряду М. Касьянов. Під час одного з візитів до Москви свого українського колеги, Касьянов не приховував, що вступ України до ЄврАзЕС економічно не вигідний для Росії, бо за такого сценарію зменшиться доходна частина державного бюджету його країни. Але ця жертва, за логікою російської сторони, виправдана з огляду на «інтереси геополітичного партнерства» двох країн.

Не досягнувши, врешті, згоди України на вступ до ЄврАзЕС, наполегливі кремлівські реінтегратори на початку 2003 р. запропонували ще один нібито економічний, а насправді, геополітичний проект під назвою Єдиний економічний простір (ЄЕП) за участю Російської Федерації, Білорусі, Казахстану і України. Задля успішної його реалізації російський президент В. Путін навіть відмовився від головування в Раді глав держав СНД, передавши його Л. Кучмі – президенту держави, що є всього лиш асоційованим членом СНД. Розпочавши створення ЄЕП, Росія виходила із необхідності відтворення на євразійському просторі з участю України фактичної альтернативи Євросоюзу – моделі ЄЕП, яка поєднувала б у собі механізми не лише зони вільної торгівлі (на чому наполягає Україна), а й більш глибокої інтеграції – митний союз, гармонізацію законодавства і, в кінцевому підсумку, перехід до спільної валюти.

Навряд чи варто переконувати когось у тому, що вищезазначений рівень інтеграційних процесів виходить за межі суто економічного співробітництва. Реалізація моделі ЄЕП передбачає обов'язкову політичну інтеграцію чотирьох країн, а відтак – і відповідну зміну стратегічної парадигми нашої держави. За нашими переконаннями, позиція Росії, незалежно від того, як вона презентується політичним керівництвом РФ, зводиться насамперед до зазначеної цілі. Це, з погляду стратегічних прагнень Російської Федерації, нині визначальне. «Для того, щоб інтеграція в ЄЕП пішла далі декларацій, - писав 2003 р. впливовий російський часопис «Експерт», - самого економічного інтересу замало. Країни-учасниці, і насамперед Україна, мають для себе визначити нову політичну парадигму» [1].

Відповідна позиція була аргументована і віце-спікером Державної Думи РФ В. Жириновським: «Нам, усім чотирьом країнам – Росії, Україні, Білорусії та Казахстану – вигідно, - відзначив він в одному зі своїх інтерв'ю, - посилити процес утворення економічного союзу з переходом у політичний, а далі – утворити союзну державу ..., що матиме спільну Конституцію» [2]. Ці та подібні їм «ідеї» не є чимось новим, оскільки загальновідомо, що саме цивілізованого «розлучення» України та Росії й не бажає допустити впливова російська політична еліта, яка разом з переважною більшістю пересічних росіян свято переконана в тому, що у розпаді СРСР і нинішніх негараздах Росії винна Україна; що незалежна Україна є геополітичною аномалією і загрозою Росії; що Росія без України є геополітично незавершеною і не може відродитися як велика держава; що російський і український народи – це єдине ціле з однією вірою, однією мовою і їх возз'єднання є лише питанням часу; що мета возз'єднання росіян і українців – створення єдиного наднароду, з яким рахуватиметься і перед яким тремтітиме Європа і світ.

Коли Україна, всередині політичної еліти якої вкотре перемогло проросійське лобі, ратифікувала у квітні 2004 р. рамкову угоду про ЄЕП, англійська «Financial Times» назвала цей факт «найбільшим успіхом Росії у напрямі поєднання колишніх республік Радянського Союзу у новому блоці під проводом Росії», позаяк «...попередні зусилля Росії на залучення «під себе» колишніх радянських республік, зокрема зі створенням так званого СНД, а також російсько-білоруський союз, мали небагато успіху...» [3]. Водночас, зарубіжні оглядачі висловлювали сумнів у тому, що Україна врешті поступиться часткою свого суверенітету в ЄЕП через утворення спільного керівного органу, де Росія (з огляду на дискримінаційний принцип його організації) відіграватиме визначальну роль [3]. І вони не помилилися, адже, попри усі намагання російської влади переконати Україну в доцільності створення митного союзу чотирьох держав, український політикум продовжує наполягати лише на створенні зони вільної торгівлі.

Таким чином, за великим рахунком, і проєкт ЄЕП донині лишається нереалізованим. У зв'язку з цим постає питання: чому, попри генетичну, а іноді й родинну, близькість владної еліти країн СНД – колишньої компартійно-радянської номенклатури, жоден з ініційованих Росією реінтеграційних проєктів не втілений у життя?

Передусім через те, що головною зовнішньополітичною метою російської влади є відродження «великої Росії» – спадкоємиці традицій царської та радянської імперій. Відмінність сучасної Росії від її попередниць лише в тому, що її політика щодо колишніх радянських республік ґрунтується на доктрині «ліберальної імперії», згідно з якою головні державні й приватні компанії Росії мають взяти на себе керівництво ключовими економічними об'єктами на території СНД, скуповуючи їхні активи. Природно, що ключова роль у цій моделі відводиться постачанню енергії в колишні радянські республіки. Зокрема, російський енергетичний гігант «Газпром» використовує збільшення ціни на газ як каральний захід для «неслухняних» сусідів.

Україна була покарана в цей спосіб за її прагнення європейської та євроатлантичної інтеграції неодноразово: і після «помаранчевої революції» 2004 р., і на початку 2009 р. Ще більше від російської економічної експансії постраждала Грузія, що відмовилася продати російському газовому монополісту газопровід, що з'єднує Росію та Вірменію через грузинську територію. В результаті, Росія заборонила імпорт грузинських вин і мінеральної води – ключових експортних товарів. У міру того як перспективи Грузії на вступ до НАТО зростали, російські дії ставали дедалі більш жорсткими. Етнічних грузинів, які живуть в Росії, зокрема й тих, хто є російськими громадянами, почали переслідувати. Щоб зміцнити політичний вплив в сепаратистських регіонах Грузії, РАО «Газпром» (читай, офіційний Кремль), не поставивши до відома керівництво Грузії, почав будувати газопровід, що безпосередньо з'єднує Росію та Південну Осетію. Хоча не було ніяких затримок із постачанням газу з Тбілісі до Цхінвалі, цей крок потрібен Кремлю, щоб забезпечити ще більшу інтеграцію Південної Осетії в економічну систему Росії. Коли економічний тиск на Грузію не приніс бажаного результату, Росія задля остаточного виведення з-під контролю офіційного Тбілісі бунтівних Абхазії і Південної Осетії, у серпні 2008 р. застосувала силу. Загалом, економічний (а з 2008 р. ще й військовий) шантаж Росії своїх партнерів по СНД підпорядкований одній меті - перешкодити можливому залученню таких країн, як Україна, Грузія, Азербайджан, Молдова у будь-який формат інтеграційних відносин із ЄС, що не включає Росію.

Водночас, у взаєминах країн ЄС, членом якого прагне стати й Україна, немає й натяку на те, що ми називаємо економічним чи політичним шантажем. Понад те, жоден європейський політик, не говорячи про уряди країн – членів ЄС, не виступає за розбудову «єдиної Великої» Німеччини, Польщі, Франції тощо і не виношує, на відміну від російських, планів включити населення сусідньої держави до якогось наднароду. Головне по-

лягає в тому, що на відміну від СНД чи СЕП, в яких Росія «тримає» контрольний пакет голосів, в ЄС усі країни-учасниці наділені рівними правами.

Тож обираючи магістральний напрям свого розвитку, лідери держав СНД мусять пам'ятати, що зовнішньополітична доктрина Росії щодо «близького зарубіжжя» є чіткою і незмінною: Росія вважає цей регіон сферою своїх життєвих інтересів і зберігає за собою право втручання у справи цих країн з метою «захисту інтересів російських громадян». Така собі своєрідна «доктрина Монро» або «доктрина Брежнєва» в сучасних умовах. Що це не марні слова, свідчить реальна російська політика в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії та інших регіонах колишнього СРСР. За таких умов, перед Україною, іншими країнами Співдружності постає дилема: або увійти в систему політичного, економічного та військового панування Росії, відмовляючись від обстоювання власних національних інтересів, або проводити політику дистанціювання від останньої.

Реальним кроком на шляху до обстоювання власних національних інтересів та реалізації потенціалу регіонального лідерства стала участь України у створенні та функціонуванні ГУАМ. Національні інтереси і пріоритети Грузії, України, Азербайджану і Молдови якщо в окремих пунктах і не збігаються, то, принаймні, не суперечать один одному. Учасники ГУАМ вкрай зацікавлені у збереженні політичної стабільності й безпеки регіону, сталому розвитку й безперервному функціонуванні транспортних коридорів. Саме в рамках такої моделі є можливості для узгодження взаємовигідних національно-державних інтересів. Передусім, модель ГУАМ може сприяти формуванню регіональної зони економічного співробітництва «як органічної складової системи міжнародного поділу праці та розбудови сучасного варіанту Шовкового шляху» [4]. Таким чином, зміцнення ГУАМ забезпечило б надійне функціонування транспортного коридору Європа – Кавказ – Центральна Азія (TRASECA).

Звісно, що зазначене об'єднання, яке з прийняттям 7 червня 2001 р. Ялтинської Хартії формально набуло інституціонального характеру міжнародної регіональної організації, об'єктивно мало перетворитися на конкурента Російської Федерації на пострадянському просторі, що спричинило її негативну реакцію. Активне співробітництво членів ГУАМ/ГУУАМ з НАТО у рамках програми «Партнерство заради миру» небезпідставно розцінювалося Кремлем як поширення сфери впливу Альянсу на пострадянський простір, а небажання країн ГУАМ/ГУУАМ делегувати виконання завдань забезпечення національної оборони Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) країн СНД загрожувало згортанням військової присутності Росії на територіях нових незалежних держав і відповідним зменшенням її впливу на них. ГУАМ/ГУУАМ сприймався Кремлем і як виклик його спробам зберегти статус лідера панслов'янського товариства, що міг залишити Росію наодинці в затяжних конфліктах із неслов'янськими етносами Федерації, позбавляв її перспектив домінування на Чорному морі.

Об'єктивно, Україна, очоливши завдяки своїм потенціальним можливостям ГУАМ/ГУУАМ, мала стати й регіональним лідером. Очікування саме такої ролі з боку Києва не приховувала іще шеварднадзевська Грузія, зв'язка з котрою була б максимально корисною для нашої держави з огляду на спільність офіційних європейського і євроатлантичного векторів обох держав. Але лідерська місія в ГУАМ/ГУУАМ вимагала від України здійснення справді незалежного від Кремля зовнішньополітичного курсу, що стало непосильним завданням для Л. Кучми і його адміністрації.

Унаслідок цього, після червневого саміту 2001 р. співпрацю в рамках ГУУАМ було фактично законсервовано на попередньо досягнутому рівні, а наприкінці 2001 р. практично заморожено. На додаток, істотне погіршення відносин України з Молдовою внаслідок пасивності Києва в урегулюванні Придністровського конфлікту та неготовність втрутитися в російсько-грузинський конфлікт призвели до справжнього паралічу цього

субрегіонального проекту. Зазначена ситуація негативно вплинула й на регіональну ідентичність нашої держави.

Таким чином, унаслідок внутрішніх економічних, суспільно-політичних й інших проблем учасники ГУУАМ виявилися не в змозі стати повноцінними суб'єктами геополітики й мусили узгоджувати свою міжнародну та регіональну стратегію з діями Росії та США. Існуючий до початку 2005 р. рівень взаємодії держав ГУУАМ не відповідав сучасним умовам, а сам механізм організації їхньої колективної діяльності потребував суттєвого подальшого вдосконалення. До того ж, оскільки п'ять держав пострадянського простору об'єднали свої зусилля насамперед для торговельно-економічного співробітництва, головним стрижнем котрого є поставки енергоносіїв з Центральної Азії й Кавказу в Європу, угруповання не можна вважати впливовою регіональною структурою, допоки не запрацює трубопровід Одеса-Броди у напрямку польського Гданська.

Лише після зміни протягом 2003-2005 рр. політичного керівництва в Україні й Грузії, в ГУУАМ, за образним висловлюванням экс-міністра закордонних справ України Б. Тарасюка, «відкрилося друге дихання». На саміті в Кишиневі 22 квітня 2005 р. (вже без участі президента Республіки Узбекистан І. Карімова) лідери Азербайджану, Грузії, Молдови й України, на пропозицію президента України В. Ющенко, вирішили трансформувати об'єднання у повноцінну міжнародну регіональну організацію з іншою назвою, структурою й ширшими завданнями. Метою цього кроку, на думку Президента України, є створення зони стабільності, безпеки і процвітання, що тісно пов'язана з Європейським Союзом і розвивається за європейськими правилами і стандартами» [5].

На початку травня 2005 р. під приводом того, що ГУУАМ «набуває політичного забарвлення», Узбекистан офіційно заявив про вихід з об'єднання, котре, таким чином, набуло більш гомогенного вигляду. Це уможливило підписання 12 серпня 2005 р. Президентом України й Грузії декларації «На захист свободи і демократії в регіоні» («Боржомської декларації») про скликання найближчим часом в Україні саміту за участю глав держав Балтійського, Чорноморського і Каспійського регіонів, США і Росії. На ньому передбачалося створення «Співдружності демократичного вибору», що мала змінити аморфний ГУАМ і покликана стати «могутнім інструментом для звільнення регіону від усіх роздільних ліній, що залишилися, порушень прав людини, від будь-якого духу конфронтації, від заморожених конфліктів» [6].

Таким чином, у площині регіональної безпеки модель ГУАМ отримала шанси реально наблизитися до найперспективнішої - європейської моделі «нового регіоналізму», зорієнтованої на Захід і нині представленої членами НАТО Туреччиною, Болгарією та Румунією. Однак і донині цей перспективний регіональний проект перебуває у стані становлення і реальними здобутками похизуватися не може. Причини неефективності ГУАМ – не тільки в перманентній політичній кризі в Україні – державі – потенційному лідерові об'єднання, але й у несформованості до сьогодні координуючого органу ГУАМ - секретаріату, повільній імплементації механізмів зони вільної торгівлі в рамках ГУАМ, недостатній узгодженості національних законодавств, відсутності спільного інформаційного простору [7].

Попри недостатню ефективність діяльності ГУАМ, Україна – друга за своїм потенціалом країна СНД і найбільша з держав Центрально-Східної Європи, має усі шанси стати регіональним лідером, позаяк її географічне розташування на межі європейського та євразійського геополітичних просторів ще більше посилює вагомість України у взаємовідносинах цих двох регіонів. Саме ці чинники дозволили Україні зайняти місце регіонального (в межах СНД) та міжрегіонального (геополітичний прошарок Балто-Чорноморської дуги) суб'єкта геополітики. Вона стала лідером тієї групи країн Співдружності, яка виступала проти намірів Росії та її союзників інтегрувати пострадянський

простір. Водночас, разом із Польщею, Україна була ініціатором проведення багато- та двосторонніх зустрічей керівників країн регіону, які сприяли налагодженню координації зовнішньополітичних процесів у цьому просторі між зонами впливу Росії та Заходу.

Виходячи із свого геополітичного розташування Україні доцільно й надалі проводити зважену і стриману політику щодо «російської експансії», враховуючи її тимчасовість і кон'юнктурність. Водночас життєво важливим для держави уявляється просування власних інтересів у регіонах Півдня, насамперед в аспекті диверсифікації джерел енергопостачання, що обумовлено зростанням енергетичного тиску з боку російських нафтогазових монополій.

Україна, аналогічно країнам Південного Кавказу і Центральної Азії, знаходиться у вразливій ситуації «буферної зони» і важливого об'єкта російських геостратегічних амбіцій. Схожість ситуації та спільність інтересів робить необхідними кроки до консолідації цих держав, зокрема активізації їх співробітництва в межах ГУАМ. Не виключено також створення певних умов для дипломатичного маневру в рамках СНД.

Іншим напрямом «нейтралізації» російської експансії є активізація зусиль в питаннях поглиблення співробітництва із Заходом, а також з країнами азійського Півдня - Туреччиною, Іраном, Пакистаном, Китаєм та Індією. Масштабне підвищення рівня співпраці з цими країнами сприятиме зростанню їх інтересів в Україні та інших державах пострадянського простору, що, у свою чергу, слугуватиме більш стриманій і обережній поведінці РФ в стосунках з країнами її «близького зарубіжжя».

Щодо інтеграційних проєктів на терені СНД, то стратегічний інтерес України заснований на відновленні лише таких колишніх чи створенні нових інтеграційних економічних зв'язків у межах СНД, насамперед на двосторонніх засадах, які виключають надання взаєминам позаекономічних ознак і спрямовані на економічну реконструкцію та європейську інтеграцію.

Література:

1. Эксперт. – 2003. – 24 марта.
2. Бизнес. – 2003. – 7 апреля.
3. Ратифікація СЕП: західні оцінки // <http://www.niss.gov.ua>.
4. Пирожков С. ГУУАМ: проблеми та перспективи розвитку транспортно-комунікаційних коридорів // Стратегічна панорама. – 2000. - № 3-4. – С.199.
5. День. – 2005. – 23 квітня.
6. День. – 2005. – 13 серпня.
7. ГУУАМ: проблемы и перспективы развития транспортно-коммуникационных коридоров // Материалы II Международной научно-практической конференции. Ялта, 4-5 июня 2000 г. – К., 2000. – С.179.